วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ประติมากรรมขอม

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

ทรงเรียบเรียงจากบทความของศาสตราจารย์ จอง บัวเซอลีเย่

(ต่อจากนิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๒ เล่ม ๔ พ.ศ. ๒๕๑๑)

ลักษณะรูปภาพ (Iconography)

การศึกษาลักษณะรูปภาพของประติมากรรมขอมมีผู้กระทำน้อย ตราบจนกระทั่งถึงหนังสือที่สำคัญของนายภัตตจริยะ (K. Bhattacharya) เรื่อง "ศาสนาพราหมณ์ในประเทศกัมพูชาสมัยโบราณ จากหลักฐานทางด้านจารึกและลักษณะรูปภาพ" ซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นเอกสารฉบับที่ ๔๙ ของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบุรพทิศ การศึกษาที่เคยมีผู้กระทำมาแล้วก่อนหนังสือเล่มนี้ก็มักเป็นเนื้อเรื่องที่จำกัด เช่นการแปลความหมายของภาพสลักหรือการอธิบายถึงประติมากรรมรูปหนึ่งรูปใดโดยเฉพาะ หรือมิฉะนั้นก็เป็นบทผนวกเพิ่มเติมในการศึกษาทั่ว ๆ ไป เช่นในหนังสือภาษาฝรั่งเศสเรื่อง "ประติมากรรมสัมฤทธิ์ขอม" "ประติมากรรมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร" "ประติมากรรมขอม" "วิชาโบราณคดีในลุ่มแม่น้ำโขง" ฯลฯ แม้ว่าหนังสือของนายภัตตจริยะจะเข้ามาช่วยได้มากก็จริง แต่ก็ยังคงมีเอกสารเป็นจำนวนน้อยเกี่ยวกับลักษณะรูปภาพทางพุทธศาสนา

ลักษณะรูปภาพของประติมากรรมขอมมักก่อให้เกิดปัญหาอยู่บ่อย ๆ ฉะนั้น ณ ที่นี้ข้าพเจ้าจึงสามารถกล่าวได้แต่เพียงสั้น ๆ จำกัดอยู่เฉพาะแต่ข้อความที่อาจใช้อธิบายประติมากรรมได้ว่าหมายถึงใคร และเกี่ยวกับความนิยมของสมัยต่าง ๆ ที่เรากำลังศึกษาอยู่นี้เท่านั้น

โดยทั่วไป ภาพสลักย่อมใช้อธิบายถึงเหตุการณ์ตอนใดตอนหนึ่งได้ดีกว่าประติมากรรมลอยตัว ศิลปขอมแบบต่าง ๆ ซึ่งนิยมใช้ภาพสลักเล่าเรื่อง เช่น บนหน้าบัน ทับหลัง เสาติดกับผนัง ที่ว่างระหว่างเสาติดกับผนัง และภาพสลักนูนต่ำขนาดใหญ่ ย่อมใช้อธิบายถึงลักษณะรูปภาพได้ดีอย่างยิ่ง ประติมากรรมลอยตัวที่แสดงภาพต่าง ๆ กันมักมีอยู่มากที่สุดในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ในศิลปแบบเกาะแกร์ และศิลปแบบบายน ประติมากรรมขอมเท่าที่รู้จักกันย่อมไม่

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

อาจใช้อธิบายข้อความที่มีปรากฏอยู่ในจารึกได้ทั้งหมด แต่ถึงกระนั้นก็ยังให้ความรู้ที่มีคุณค่ามาก และบางครั้งก็สามารถทำให้ทราบได้เป็นพิเศษด้วยว่าในขณะนั้นมีการนับถือศาสนาลัทธิใดบ้าง นอกไปจากรูปร่างของประติมากรรม (*มูรติ*) ที่มีลักษณะเป็นพิเศษอันเนื่องมาจากการนิยมผสมความเชื่อถือหลายอย่างเข้าด้วยกันแล้ว ในประเทศกัมพูชาก็ไม่เคยมีรูปเคารพที่แสดงถึงลักษณะอันน่ากลัว น่าสยดสยอง หรือเกี่ยวไปในทางด้านกามารมณ์เลย

แทนที่จะแสดงถึงลักษณะรูปภาพของประติมากรรมขอมเรียงลำดับกันไปตามศิลปแต่ละแบบ ซึ่งจะทำให้ต้องกล่าวซ้ำ ๆ กันอยู่เสมอ ณ ที่นี้ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉพาะแต่ประติมากรรมที่สำคัญ ๆ โดยกล่าวถึงแบบศิลป พร้อมกับลักษณะที่สำคัญที่สุดเท่านั้น

๑. ลักษณะรูปภาพทางศาสนาพราหมณ์

ก. เทวดาที่สำคัญ

พระพรหม พระพรหมมักมี ๔ พักตร์อยู่เสมอ (ในภาพสลักนูนจะเห็นแต่เพียง ๓ พักตร์) และโดยทั่วไปก็มักมี ๔ กร (ในภาพสลักเทวดานพเคราะห์มีรูปพระพรหมทรงหงส์ ซึ่งมักมีเพียงพักตร์เดียวและ ๒ กร แต่รูปนี้ก็อาจหมายถึงพระวรุณซึ่งกำลังทรงถือบ่วง [บาศ] แทนที่ลูกประคำ [อักษมาลา] ก็ได้) เทวรูปพระพรหมซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนน้อยในศิลปขอม มักทรงผ้า "โธฏี" ยาวพันรอบพระองค์ในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร เช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาในสมัยเดียวกัน แต่ในศิลปขอมสมัยเมืองพระนคร ก็ทรงผ้าโจงกระเบนเช่นเดียวกับเทวดาองค์อื่น ๆ คงมีแต่เพียงทรงผมหรือ "ชฎามงกุฎ" เท่านั้นที่มีลักษณะพิเศษโดยเฉพาะ

มีเทวรูปพระพรหมเพียง ๒ รูปที่รู้จักกันในศิลปขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร คือ รูปพระพรหมจากปราสาทสมโบร์ไพรกุก (*พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ*) ซึ่งคงสร้างขึ้นในศิลปแบบไพรกเมง นอกจากนี้ก็มีพระพรหมจากปราสาทบาเถ ซึ่งคงอยู่ในศิลปแบบกำพงพระ เพราะเหตุว่าพระเกศาได้สลักอย่างคร่าว ๆ แล้ว

สำหรับสมัยเมืองพระนคร เทวรูปลอยองค์ของพระพรหมก็ปรากฏขึ้นตั้งแต่ศิลปแบบบาแค็งเป็นต้นมา เช่นที่ปราสาทพนมกรม พนมบก (*พิพิธภัณฑ์กีเมต์ รูปที่ ๒๕ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่ม ๖ หน้า ๒๙*) ประติมากรรมเหล่านี้ประดิษฐานอยู่ในเทวาลัยหลังใต้ซึ่งรวมอยู่ในหมู่เทวาลัย ๓ หลัง ที่สร้างอุทิศถวายแด่พระศิวมูรติ เทวรูปพระพรหมประดิษฐานอยู่บนฐานกลม

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

รูปที่ ๘๓
พระพรหมจากบาเสต
ศิลาทราย สูง ๑.๑๐ เมตร
พิพิธภัณฑ์กีเมต์ กรุงปารีส
ศิลปขอมแบบเกาะแกร์

ประดับด้วยกลีบบัว (ดอกบัวเป็นต้นกำเนิดแห่งพระพรหม และกลีบบัวนี้จะปรากฏอยู่เช่นเดียวกันบนฐาน) ประติมากรรม ไม่ว่าพระพรหมนั้นจะประทับนั่ง (*ปัทมาสน์*) หรือยืน (*ปัทมปีฐะ*) ในศิลปแบบเกาะแกร์ พระพรหมจากปราสาทบาเสต (*พิพิธภัณฑ์กีเมต์ รูปที่ ๘๓*) ก็ประทับนั่งขัดสมาธิเป็นพิเศษ เทวรูปพระพรหมองค์อื่น ๆ อยู่ในศิลปแบบคลัง เช่น จากปราสาทภูมิโตนด (*พิพิธภัณฑ์เมืองพระตะบอง รูปที่ ๓๓ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๒ เล่ม ๑ หน้า ๗๑*) ปราสาทราช (*พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ*) โบสถ์พระนอน (*พิพิธภัณฑ์กรุงไซ่ง่อน*) และในศิลปแบบบายน เช่น ที่ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนคร (*พิพิธภัณฑ์กีเมต์*) รวมทั้งที่กุฏีศวร ซึ่งพยายามสลักเลียนแบบของเก่า

สำหรับภาพสลักนูนต่ำ พระพรหมก็มีปรากฏอยู่ในองค์ประกอบต่าง ๆ กัน เช่น ในรูปเทวดานพเคราะห์ (*มีเพียงเศียรเดียว*) รูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ (*อนันตศยันมูรติ*) รูปตริมูรติ ลิงโคทภวมูรติ (*รูปที่ ๑๔ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่ม ๔ หน้า๖๑*) ฯลฯ นอกจากนี้บนทับหลังบางชิ้น พระพรหมยังปรากฏเป็นเทวดาที่สำคัญอีกด้วย เช่น ที่ปราสาทเนียงเขมา (นางเขม่า) ในศิลปแบบเกาะแกร์

พระนารายณ์ พระนารายณ์มีสลักเป็นประติมากรรมลอยตัวมากที่สุดในศิลปขอม ส่วนใหญ่เทวรูปพระนารายณ์จะประทับยืน มี ๔ กร (*จตุรภุช*) และทรงถือสิ่งต่าง ๆ ต่อไปนี้คือ ธรณี (*ดอกบัว*) ในพระหัตถ์ขวาล่าง จักรในพระหัตถ์ขวาบน สังข์ในพระหัตถ์ซ้ายบน และคทา (*ตะบอง*) ในพระหัตถ์ซ้ายล่าง ท่าที่ทรงถือสิ่งเหล่านี้ไม่ใคร่เปลี่ยนแปลงเลย ยกเว้นในศิลปแบบกุเลนซึ่งทรงกำตะบองอยู่เต็มพระหัตถ์ ความพยายามที่จะแบ่งเทวรูปพระนารายณ์ออกเป็น

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

แบบต่าง ๆ ด้วยการทรงถือสิ่งที่ไม่เหมือนกัน รวมทั้งมีเครื่องทรงและเครื่องอาภรณ์ไม่เหมือนกัน ดูเหมือนจะปรากฏขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๒๕๐ – ๑๓๕๐ และระหว่างศิลปแบบบายนเท่านั้น

พระนารายณ์ทรงผ้า ๒ แบบแตกต่างกัน คือ ทรงผ้านุ่งโจงกระเบนและ "โธฏี" ยาว เทวรูปพระนารายณ์ในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครทรงผ้านุ่งทั้งสองแบบ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคงมีประเพณี ๒ แบบที่แตกต่างกัน สำหรับศิราภรณ์นั้นเป็นแบบพระจักรพรรดิ คือ ทรงหมวกรูปทรงกระบอกอยู่จนถึงปลายศิลปแบบกุเลน และต่อจากนั้นจึงทรงกระบังหน้าและ "มงกุฎ" หลายชั้น ซึ่งลงท้ายก็เปลี่ยนไปเป็นรูปยอดแหลม

เทวรูปพระนารายณ์ ๘ กร มีปรากฏอยู่ในศิลปแบบพนมดา *(รูปที่ ๑ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่ม ๒ หน้า ๔๙)* แบบบายน และมีกล่าวไว้ในจารึกตวารกไต สำหรับรูปพระนารายณ์ทรงครุฑซึ่งมีกล่าวไว้ในจารึกหลายแห่ง ก็คงค้นพบเฉพาะแต่เป็นภาพสลักเป็นจำนวนมาก รวมทั้งที่หล่อเป็นประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดเล็ก *(พุทธศตวรรษที่ ๑๖ สมัยหลังเมืองพระนคร)* รูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์มีมากกว่า และมีสลักเป็นเรื่องราวบนทับหลังหลายชิ้น เป็นต้นว่า ภาพที่มีบุคคลประกอบในศิลปไพรกเมง ศิลปแบบบาปวนและสมัยต่อมา ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นมา ภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์นี้ก็นิยมสลักอยู่บนหน้าบัน ที่เชิงเสาติดกับผนัง เป็นภาพอิงเหนือแผ่นหลัง และภาพสลักในถ้ำ มีภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์เป็นประติมากรรมลอยตัวขนาดใหญ่อยู่ ๒ รูป คือ รูปพระนารายณ์จากพนมบาเถ แม้ว่าจะสร้างขึ้นในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร แต่ในปัจจุบันก็ได้รับการแก้ไขเพิ่มเติมมากจนไม่อาจกำหนดอายุได้อย่างแน่นอน นอกจากนี้ก็มีอีกองค์หนึ่งที่ปราสาทแม่บุญตะวันตกแห่งเมืองพระนคร *(รูปที่ ๘๔)* อยู่ในศิลปแบบบาปวน เป็นประติมากรรมสัมฤทธิ์ขอมที่ใหญ่ที่สุดรูปหนึ่งที่รู้จักกัน

รูปที่ ๘๔
พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ จากปราสาทแม่บุญตะวันตก แถบเมืองพระนคร
สัมฤทธิ์ สูง ๑.๑๔ เมตร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปขอมแบบบาปวน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

อวตารของพระนารายณ์ ปรากฏว่าไม่มีประติมากรรมที่แสดงถึงอวตารของพระนารายณ์ครบทั้ง ๑๐ ปาง สำหรับประติมากรรมลอยตัว ก็คือ ศิลปสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครและศิลปขอมแบบบายนที่แสดงภาพอวตารปางต่าง ๆ มากที่สุด ไม่เคยค้นพบภาพมัตสยาวตาร *(ปลา)* แต่ภาพกูรมาวตาร *(เต่า)* นั้นปรากฏอยู่บ่อย ๆ ในภาพสลักนูนสมัยเมืองพระนคร โดยสลักเป็นภาพเต่าจริง ๆ คือภาพการกวนเกษียรสมุทร บนทับหลัง หน้าบัน เชิงเสาติดกับผนังและภาพสลักขนาดใหญ่ ณ ปราสาทนครวัดและปราสาทบายน แต่บางครั้งอวตารตอนนี้ก็อาจแสดงเป็นประติมากรรมลอยตัวรูปครึ่งมนุษย์ครึ่งเต่าได้ เช่นประติมากรรมบนชั้นที่ ๒ ของปราสาทนครวัด และประติมากรรมสัมฤทธิ์ในศิลปแบบบายน (รูปพระนารายณ์บางรูปในศิลปแบบบายน แม้ว่าจะมีลักษณะคล้ายรูปในกูรมาวตารก็จริง แต่การที่พระนารายณ์ทรงถือตะบองไว้ในพระหัตถ์ขวาบน ก็อาจหมายถึงปางวามนาวตาร คือพระนารายณ์ปางตรีวิกรม *(ย่าง ๓ ขุม)* บรรดารูปพระนารายณ์สมัยก่อนสร้างเมืองพระนครที่ทรงถือสังข์อยู่บนตะโพกด้านขวาและทรงสวมหมวกทรงกระบอกเรียบ ก็อาจหมายถึงปางวามนาวตารเช่นเดียวกัน) สำหรับปางวราหาวตาร *(หมูป่า)* มีอยู่เป็นภาพสลักนูนจำนวนน้อย เช่นบนเสาที่ปราสาทตระพังพงในศิลปขอมแบบบาปวน รวมทั้งประติมากรรมลอยตัวและเศียรในศิลปแบบบายน *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ)* ล้วนสลักเป็นภาพเทวดาที่มีเศียรเป็นหมูป่าทั้งสิ้น ปางนรสิงหาวตาร *(ครึ่งคนครึ่งสิงห์)* มักสลักรูปตามแบบฉบับเป็นภาพนรสิงห์กำลังฉีกอกยักษ์อยู่ ดังที่ปรากฏอยู่บนทับหลังบางชิ้น เช่นที่ปราสาทกระหัม ณ ปราสาทธม ในศิลปแบบเกาะแกร์ และ ณ ปราสาทแปรรูป แต่สำหรับประติมากรรมลอยตัวในศิลปแบบบายน ก็คือประติมากรรมรูปเคารพที่ยืนอย่างแข็งกระด้าง มีหน้าเป็นสิงห์ ได้แก่ประติมากรรมที่มาจากปราสาทนครวัด *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ)*

ปางตรีวิกรมนั้นมีแสดงอยู่ในศิลปสมัยเมืองพระนครตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๕ เช่น ภาพสลักภายในปราสาทกระวัน พ.ศ. ๑๔๖๔ *(รูปที่ ๒ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่ม ๒ หน้า ๕๐)* และจิตรกรรมฝาผนังในปราสาทเนียงเขมา ราว พ.ศ. ๑๔๗๑ – ๑๔๘๔ *(รูปที่ ๘๕)* ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๘ ภาพพระนารายณ์ปางตรีวิกรมก็มักสลักอยู่บ่อย ๆ บนหน้าบัน เชิงเสาติดกับผนัง และทับหลัง แม้ว่าจะมีการกล่าวถึงประติมากรรมลอยตัวปางนี้ไว้มากในจารึก แต่ก็ไม่เคยค้นพบรูปใดที่อาจยืนยันได้อย่างแน่นอน อย่างไรก็ดี ปางตรีวิกรมหรือวามนาวตารดังกล่าวก็อาจได้แก่ประติมากรรมบางรูปในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ และในศิลปแบบบายน ทั้งนี้ ก็เนื่องมาจากสังข์ที่ทรงถืออยู่บนตะโพกด้านขวาหรือตะบองที่ถืออยู่ในพระหัตถ์ขวาบนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว สำหรับปรศุราม หรือ "พระรามถือขวาน" ก็ดูเหมือนจะมีอยู่เพียงรูปเดียวในศิลปแบบพนมดา *(รูปที่*

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

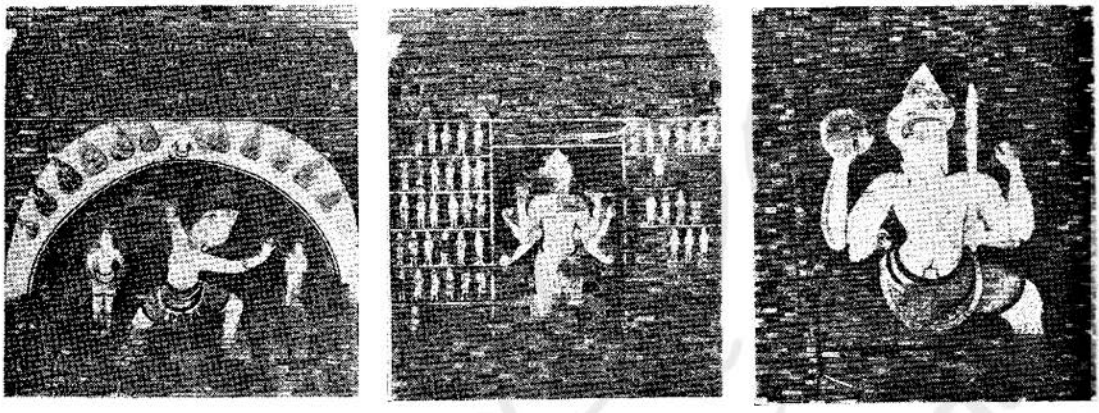

รูปที่ ๘๕
จิตรกรรมฝาผนังภายในปราสาทเมืองเขมา ราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ปลายศิลปขอมแบบเกาะแกร์

๘๖) ส่วนพระราม เนื่องจากมีคัมภีร์รามายณะเป็นหลักสำคัญ จึงปรากฏอยู่บ่อยๆ เป็นภาพสลักนูน โดยเฉพาะที่ปราสาทบันทายศรี บาปวน และนครวัด สำหรับประติมากรรมลอยตัวก็มีอยู่ในหมู่ประติมากรรม ๓ รูป ที่พนมดา *(รูปที่ ๘๗)* นอกจากนี้ ก็อาจมีประติมากรรมในศิลปแบบบายนซึ่งเป็นรูปบุคคลกำลังถือแล่งศร *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ)*

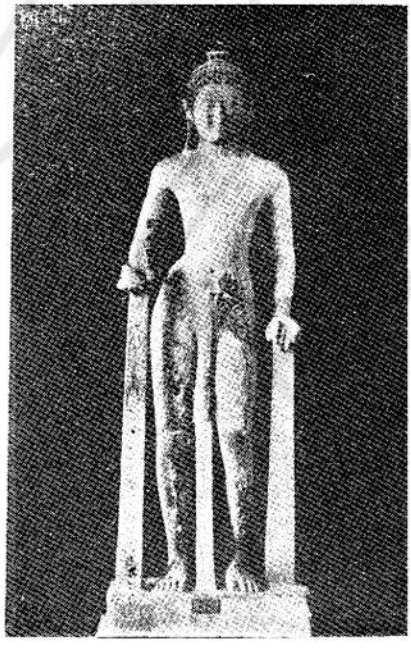

รูปที่ ๘๖
ปรศุราม (?) จากพนมดา
ศิลาทราย สูง ๑.๕๑ เมตร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปแบบพนมดา

รูปที่ ๘๗
พระรามจากพนมดา
ศิลาชิสต์ สูง ๑.๓๖ เมตร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปแบบพนมดา

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

พระกฤษณะ พระกฤษณะนี้มีความสำคัญนอกเหนือไปกว่าเป็นอวตารของพระนารายณ์ ทั้งนี้เพราะมีคัมภีร์ภาควัตปุราณะสนับสนุนอยู่ เหตุนี้จึงมีแสดงอยู่บ่อย ๆ ทั้งในด้านเป็นประติมากรรมลอยตัว และภาพสลักนูน รูปพระกฤษณะทำเป็นรูปบุรุษหนุ่ม สวมศิราภรณ์มีผม ๓ ปอยในศิลปสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ศิลปแบบบาปวนและนครวัด เช่นเดียวกับรูปพระขันธกุมารและพระโพธิสัตว์มัญชุศรี แต่ในศิลปแบบบายนก็จะสวมมงกุฎ ๓ ยอด รูปพระกฤษณะโควรรธนะ *(กำลังยกภูเขา)* มักนิยมสลักกันเป็นภาพนูนต่ำ ที่เป็นจิตรกรรมฝาผนังก็มีอยู่ที่ปราสาทเนียงเขมา *(รูปที่ ๙๕)* สำหรับที่เป็นประติมากรรมลอยตัวก็ได้แก่ประติมากรรมที่ยังคงติดอยู่บ้างกับแผ่นหลังในศิลปแบบพนมดา *(รูปที่ ๓ ในนิตยสารศิลปากร บีที่ ๑๑ เล่ม ๒ หน้า ๕๐)* และ ประติมากรรมลอยตัวอีก ๒ รูปในศิลปแบบเดียวกัน (มีอยู่รูปหนึ่งในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ) นอกจากนี้ก็ยังมีรูปพระกฤษณะอีกรูปหนึ่งที่กล่าวถึงในจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

สำหรับพระพลราม "ผู้ถือคันไถ" ก็มีปรากฏอยู่ในหมู่ประติมากรรม ๓ รูป ที่พนมดา *(รูปที่ ๙๘)* และบนหน้าบันที่ปราสาทบันทายศรี ในปัจจุบันยังไม่เคยค้นพบรูปภาพในอวตาร

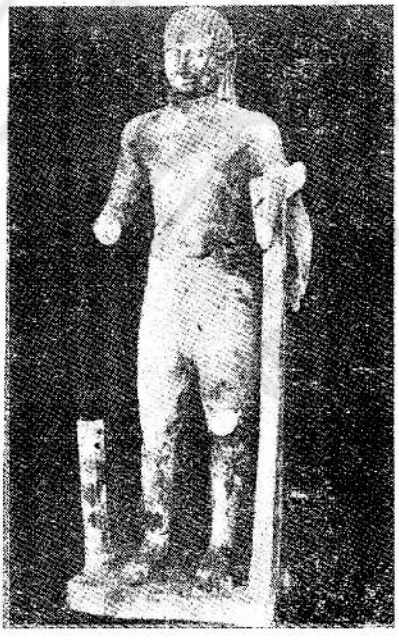

รูปที่ ๙๘
พระพลรามจากพนมดา
ศิลาชิสต์ สูง ๑.๗๖ เมตร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปแบบพนมดา

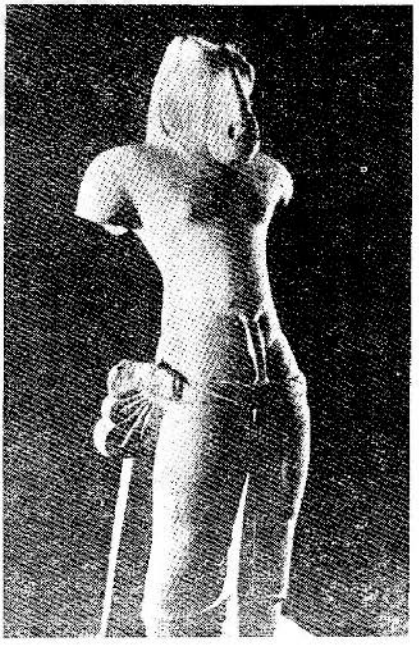

รูปที่ ๙๙
กัลยาวตาร (?) จากกุกตรัป
ศิลาทราย สูง ๑.๓๕ เมตร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปแบบพนมดา

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ปางที่ ๙ คือ ตอนที่พระนารายณ์อวตารเป็นพระพุทธเจ้าเลย สำหรับอวตารปางที่ ๑๐ คือ "กัลกิน" ก็มีผู้กล่าวว่าคือเทวรูปที่มีเศียรเป็นม้าหลายรูป เช่นประติมากรรมจากกุกตรัปในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ รูปที่ ๘๙)* จากปราสาทสมโบร์ไพรกุกในศิลปแบบแปรรูป *(พิพิธภัณฑ์กีเมต์ รูปที่ ๒๙ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๒ เล่ม ๑ หน้า ๖๖)* และเศียรในพิพิธภัณฑ์กรุงไซ่ง่อน อย่างไรก็ดี แม้ว่าสิ่งที่ถืออยู่ในพระหัตถ์จะหักหายไปหมดแล้ว แต่ประติมากรรมเหล่านี้ก็อาจเป็นรูปวาชิมุข หรือหัยครีพ คือพระโพธิสัตว์ผู้ปกปักรักษาม้าในพุทธศาสนาลัทธิมหายานมากกว่า วาชิมุขหรือหัยครีพมีปรากฏอยู่ในจารึกและบนทับหลังหลายชิ้น เช่นที่ปราสาทบันทายบีรจัน บันทายศรี และพนมสันดัก รวมทั้งภาพที่มีหน้าเป็นม้าก็ไม่จำต้องเป็นเทวดาไปทั้งหมด เช่นภาพ คณะที่ปราสาทธม ณ เกาะแกร์ และที่ปราสาทบันทายศรี

พระอิศวร สำหรับพระอิศวร ศิวลึงค์ก็เป็นสัญญลักขณ์สำคัญ และรูปพระอิศวรที่เป็นรูปมนุษย์ก็มีน้อยกว่ารูปพระนารายณ์มาก ในศิลปขอมไม่มีรูปพระอิศวรที่แสดงถึงปางโหดร้ายเป็นผู้ทำลาย หรือเกี่ยวกับการสมสู่ มักสร้างเป็นรูปมนุษย์ที่มีแต่เพียงเศียรเดียวและ ๒ กรเท่านั้น สำหรับประติมากรรม ๕ เศียรซึ่งอาจเป็นพระสทาศิวะ เช่นที่ปราสาทกระหัม ณ เกาะแกร์ รวมทั้งที่หล่อเป็นประติมากรรมสัมฤทธิ์ และสลักเป็นภาพนูน ก็มีน้อยและมีอยู่เฉพาะในศิลปสมัยเมืองพระนครเท่านั้น ประติมากรรมหลายรูปซึ่งเกล้าผมเป็น "ชฎามงกุฎ" และมีนัยน์ตาที่ ๓ อยู่เหนือหน้าผาก นั่งยกเข่าขวาขึ้น ก็อาจเป็นแต่เพียงนักบวชในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเท่านั้น เช่นประติมากรรมจากปราสาทธม *(รูปที่ ๙๐)* หรือเศียรจากปราสาทบันทายศรี *(รูปที่ ๓๑ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๒ เล่ม ๑ หน้า ๖๙)*

รูปที่ ๙๐
นักบวชในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย
ณ ชุ้มประตูชั้นที่ ๒ ปราสาทธม
ศิลาทราย สูง ๑.๒๗ เมตร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปขอมแบบเกาะแกร์

สำหรับเทวรูปพระอิศวร วิวัฒนาการของรูปร่างและองค์ประกอบของ "ชฎามงกุฎ" ก็ให้ประโยชน์อย่างสำคัญแก่การกำหนดอายุเวลาของประติมากรรมแบบนี้ ในศิลปสมัยก่อนสร้าง

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

เมืองพระนคร รูปร่างของ "ชฎามงกุฎ" ก็ชักจะเข้าไปปะปนกับหมวกรูปทรงกระบอกของพระนารายณ์ ซึ่งคงเป็นเพราะได้รับอิทธิพลมาจากเทวรูปพระหริหระ และตั้งแต่ตอนต้นของศิลปสมัยเมืองพระนครคือ ตั้งแต่ศิลปแบบพระโค พระอิศวรก็มักจะทรงกระบังหน้า จันทร์เสี้ยวซึ่งมีปรากฏอยู่บนเทวรูปพระหริหระที่เก่าที่สุด จะหายไปจากเทวรูปพระอิศวรในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ และจะเปลี่ยนแปลงรูปร่างไปในศิลปขอมสมัยเมืองพระนครจนกระทั่งหายไปโดยสิ้นเชิงในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ต่อจากนั้นเทวรูปพระอิศวรจะทรง "ชฎา *(การเกล้าผม)*" แบบใหม่ซึ่งบางครั้งก็มีสัญญลักขณ์ "โอม" เข้ามาประกอบด้วย เทวรูปพระอิศวรในระยะหลังนี้มักมีเคราปรากฏอยู่ด้วยเสมอ เช่นในภาพสลักที่ปราสาทบันทายฉมาร์ *(ศิลปแบบบายน)*

ประติมากรรมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครได้แสดงรูปพระอิศวรแต่เพียงเล็กน้อยเช่น รูปพระอิศวรจากกำพงจามเก่า *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ)* มีลักษณะคล้ายศิลปจาม พระอิศวรจากพนมบาเดในศิลปแบบกำพงพระ พระอิศวรจากปราสาทตระพังพง เทวรูปพระอิศวรเหล่านี้มักเป็นพระอิศวรนักบวชโดยทรงถือคนโทน้ำ ในสมัยนี้ยังมีประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดเล็กหล่อเป็นรูปพระอุมามเหศวรทรงโคนนทิ *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ รูปที่ ๙๑)* ประติมากรรมสัมฤทธิ์รูปนี้ใกล้เคียงกับศิลปอินเดียมาก

รูปที่ ๕๑
พระอิศวรและพระอุมาทรงโคนนทิ
จากบริเวณแถบไพรเวง
สัมฤทธิ์ สูง ๒๐ เซนติเมตร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปขอมแบบก่อนสร้างเมืองพระนคร

ในศิลปขอมสมัยเมืองพระนคร เทวรูปพระอิศวรมักทรงกระบังหน้า และแสดงรูปพระมเหศวร เทวรูปพระอิศวรหลายแบบมีปรากฏอยู่ที่ปราสาทธมในศิลปแบบเกาะแกร์ เช่น รูปพระอิศวรทรงโคนนทิ พระอุมามเหศวรทรงโคนนทิ พระอิศวร ๕ เศียร ๑๐ กร ทรงพ้อนรำซึ่งอาจถือเป็นเทวรูปพระสทาศิวะก็ได้ นอกจากนี้ก็ยังมีเทวรูปพระอุมาคงคาปตีศวรในศิลปแบบพระโค ณ ปราสาทบากอง *(รูปที่ ๙๒)* และรูปพระอุมามเหศวร ณ ปราสาทบันทายศรี *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ รูปที่ ๓๐ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๒ เล่ม ๑ หน้า ๖๘)* และจากวัดวิหารทรัญในศิลปแบบบาปวน *(พิพิธ-*

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

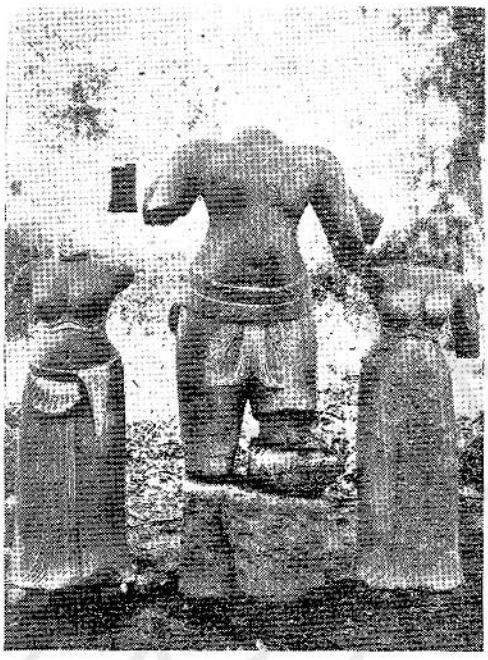

รูปที่ ๕๒
รูปหมู่พระอุมาคงคาปตีศวร ณ ปราสาทบากอง
ศิลาทราย
ศิลปขอมแบบพระโค

ภัณฑ์กรุงไซ่ง่อน) ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับภาพประกอบฐานมีจารึกจากปัลหัล *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ)* อีก

สำหรับภาพสลักนูนต่ำ ตั้งแต่ศิลปแบบบันทายศรีเป็นต้นมา ภาพสลักพระอิศวรก็มีมากเป็นแบบต่าง ๆ กันยิ่งกว่าในประติมากรรมลอยตัว โดยเฉพาะรูปพระศิวนาฏราชซึ่งมีลักษณะเป็นพิเศษ

ศิวลึงค์ ศิวลึงค์นี้เป็นสัญญลักษณ์แทนองค์พระอิศวร ศิวลึงค์ที่แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน มีส่วนสูงเท่ากัน เป็นลักษณะของศิลปขอมสมัยเมืองพระนครโดยเฉพาะ ความจริงบรรดาศิวลึงค์นี้มักสลักขึ้นอย่างคร่าว ๆ และจะสูงใหญ่แค่ไหนก็สุดแล้วแต่เทวาลัยที่ประดิษฐาน ศิวลึงค์ที่ใหญ่ที่สุดที่รู้จักกันก็คือ ศิวลึงค์ที่ค้นพบราว ๑๕๐ เมตรทางทิศตะวันตกของปราสาทพนมบก สูง ๔ เมตรและมีเส้นผ่าศูนย์กลางกว้าง ๑.๒๐ เมตร ที่เกาะแกร์มีบรรดาศิวลึงค์ที่สลักเป็นหินแท่งเดียวกับฐาน *(ซึ่งเป็นลักษณะของศิลปแบบนี้)* ก็มีขนาดใกล้เคียงกับศิวลึงค์ที่ปราสาทพนมบก การใช้ โกศ สำหรับสวมใส่ศิวลึงค์นั้นมีปรากฏอยู่ในจารึกของประเทศจัมปา และมีกล่าวอยู่ในจารึกบางหลักของประเทศกัมพูชาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ด้วย

บรรดาศิวลึงค์ที่สลักอยู่บนพื้นท้องน้ำของแม่น้ำเสียมราฐบนเขาพนมกุเลน อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ หมู่ และคงเกี่ยวข้องกับการสร้างเมืองยโศธรปุระ *(เมืองพระนคร)* ศิวลึงค์แบบเดียวกันนี้แม้ว่ามีขนาดเล็กกว่า ก็มีปรากฏอยู่ที่วัดอังขนาในแถบบริเวณเกาะแกร์ เช่นเดียวกัน

ศิลปขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครได้สร้างศิวลึงค์ขึ้นในรูปร่างต่าง ๆ กัน คือ ศิวลึงค์ที่มีเฉพาะรุทรภาค มีอยู่หลายองค์ในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ ศิวลึงค์แบบนี้บางครั้งก็ใหญ่โตมาก มีลักษณะเหมือนจริง ติดอยู่กับฐานเล็กรูปร่างสี่เหลี่ยมจตุรัสหรือกลม หรือภาชนะสำหรับรองรับน้ำมนต์ นอกจากนี้ก็มีศิวลึงค์ซึ่งมีวิษณุภาคขนาดเล็กมาก รวมทั้งศิวลึงค์รูปร่างคล้ายตะบองซึ่งมีปรากฏขึ้นในราวต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

แม้ว่าในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ศิวลึงค์ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน และแต่ละส่วนมีขนาดไม่เท่ากัน จะมีอยู่น้อย แต่มุขลึงค์ *(ศิวลึงค์ซึ่งมีพักตร์พระอิศวรประกอบ)* ก็มีอยู่เป็นจำนวนราว ๓๐ องค์ อย่างไรก็ดี เราก็ยังขาดรายละเอียดที่อาจใช้กำหนดอายุของมุขลึงค์เหล่านี้ได้ ยกเว้นที่ห้วยถโม ซึ่งเศียรพระอิศวรมีขนาดใหญ่และมีเครื่องอาภรณ์ตกแต่งเป็นพิเศษ *(รูปที่ ๙๓)* มุขลึงค์โดยทั่วไปมักประกอบด้วยเศียรพระอิศวรนักบวชขนาดเล็กมาก เส้นข้างบนมุขลึงค์มักจะเข้าไปปนกับ "ชฎา" และลงท้ายก็ทำให้ "ชฎา" นั้นหายไป ชฎาลึงค์ซึ่งมีปรากฏอยู่บ่อย ๆ ในประเทศจัมปา มีอยู่เพียงองค์เดียวในประเทศกัมพูชา คือที่วัดพระนิรพาน และมีจารึกที่กล่าวอ้างถึงอยู่เพียงหลักเดียว

ลิงโคทภวมูรติมีปรากฏอยู่น้อย ตัวอย่างเพียงชิ้นเดียวที่แน่นอน ก็คือ ทับหลังที่วัดอังขนา มีภาพบุคคลประกอบในศิลปแบบไพรกเมง *(รูปที่ ๑๔ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่ม ๔ หน้า ๖๑)*

รูปที่ ๙๓
มุขลึงค์ ณ ห้วยถโม
ศิลาทราย
ศิลปขอมแบบไพรกเมง (?)

ศิวบาทมีกล่าวถึงในจารึกหลายแห่ง รอยซึ่งค้นพบที่ธาตุบาจอง มีจารึกสั้น ๆ สมัยก่อนเมืองพระนครประกอบ และรอยที่วัดกำพงพระก็ดูจะตกอยู่ในศิลปแบบพระโค ศิวบาทนี้ความจริงก็เป็นรูปเคารพ ที่ประกอบขึ้นด้วยเดือยสำหรับสอดลงไปในฐานและแผ่นข้างบนสำหรับวางสิ่งมีค่าเท่านั้น สำหรับตรีศูลซึ่งเป็นสัญญลักษณ์ของพระอิศวรอีกชนิดหนึ่งก็มีปรากฏอยู่ในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ที่วัดวิหารธม ณ อันดงสวาย มีจารึกประกอบ *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ รูปที่ ๙๔)*

ประติมากรรมผสม

การผสมลัทธิความเชื่อถือเข้าด้วยกันเป็นสิ่งสำคัญในพิธีเคารพบูชาสมัยโบราณของขอม ลักษณะความเอนเอียงเช่นนี้ซึ่งมีปรากฏอยู่อย่างชัดเจนในจารึก ก็มีปรากฏอยู่ใน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

รูปที่ ๕๔
ตรีศูลมีจารึก จากอันดงสวาย
ศิลาชิสต์ สูง ๑.๐๒ เมตร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
พุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๓

รูปที่ ๕๕
พระหริหระจากอาศรมมหาฤษี
ศิลาทราย สูง ๑.๗๕ เมตร
พิพิธภัณฑ์กีเมต์ กรุงปารีส
ศิลปแบบพนมดา

ลักษณะรูปภาพด้วย แม้ว่าการผสมกันเช่นนี้อาจอธิบายได้อย่างดีถึงการเลือกเอาอาวุธของเทวดาต่าง ๆ มารวมกัน แต่ก็อาจอธิบายได้เช่นเดียวกันถึงการนิยมเทวรูปองค์ใดองค์หนึ่งโดยเฉพาะ เช่น รูปพระหริหระเป็นต้น

พระหริหระ เป็นประติมากรรมผสม ประกอบด้วยซีกขวาเป็นรูปพระอิศวรทรงเกล้าเกศาเป็นชฎา และซีกซ้ายเป็นรูปพระนารายณ์ทรงสวมหมวกทรงกระบอก พระหริหระนี้ ปรากฏมีตั้งแต่ศิลปแบบพนมดา ลักษณะของพระอิศวรซึ่งเดิมมีอยู่มากเช่นในประติมากรรม ณ อาศรมมหาฤษี *(พิพิธภัณฑ์กีเมต์ รูปที่ ๕๕)* จะค่อย ๆ ลดน้อยลงอย่างรวดเร็วโดยมีลักษณะของพระนารายณ์เข้ามาแทนที่ ทั้งนี้ก็คงจะเพื่อเอกภาพของประติมากรรมนั่นเอง เช่นเครื่องทรงก็เลิกแบ่งครึ่ง ดังในประติมากรรมจากพนมดาอีกรูปหนึ่ง *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ)* หมวกรูปทรงกระบอกก็เข้ามาครอบงำ "ชฎามงกุฎ" และลวดลายของหมวกก็แผ่เข้ามายังอีกด้านหนึ่งด้วย

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

เช่น รูปพระหริหระจากปราสาทอันเตต *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ รูปที่ ๑๕ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่ม ๔ หน้า ๖๔)* ประติมากรรมที่เก่าที่สุดที่แสดงถึงความไม่แน่นอนในการเลือกสิ่งที่ถืออยู่ในพระหัตถ์ ก็คือตั้งแต่ศิลปแบบกำพงพระ เช่นรูปพระหริหระองค์ที่ ๑ และ ๒ ณ ประสาทตระพังพง *(รูปที่ ๑๖ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่ม ๔ หน้า ๖๔)* สังข์ได้เข้ามาแทนที่จักรสำหรับรูปครึ่งองค์ของพระหริ (นารายณ์) ตรีศูลซึ่งเป็นสัญญลักขณ์ของพระหระ *(อิศวร)* ก็เริ่มมีด้ามสั้นแทนที่จะมีด้ามยาวลงมาจรดพื้น เทวรูปพระหริหระ ณ ปราสาทบากอง ในศิลปแบบพระโคก็แสดงก้าวใหม่ในการผสม "ชฎา" ของพระอิศวรเข้ากับมงกุฎของพระนารายณ์ ในบรรดาประติมากรรมรุ่นหลัง ลักษณะของพระนารายณ์ก็มีอยู่มากที่สุด เช่น รูปพระหริหระสัมฤทธิ์จากเมืองโพธิสัตว์ *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ รูปที่ ๙๖)*

พระอรรธนารีศวร คือรูปพระอิศวรและพระอุมาผสมกันเป็นองค์เดียว ประติมากรรมแบบนี้รู้จักกันแต่เพียง ๒ รูป ในศิลปขอมสมัยเมืองพระนคร รูปหนึ่งไม่มีเศียรและค้นพบในแถบบริเวณเมืองศรีโสภณ *(พิพิธภัณฑ์เมืองพระตะบอง)* อยู่ในตอนต้นศิลปแบบบายน อีกรูปหนึ่งเล็กกว่าค้นพบในบริเวณเมืองพระนคร *(พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ)* อยู่ในศิลปแบบบายนและมีลักษณะของสตรีเพศน้อยมาก (ความจริงประติมากรรมขอมดังกล่าวยังมีอีก ๒ รูป และปัจจุบันอยู่ในกรุงเทพ ฯ ประเทศไทย เป็นประติมากรรมศิลาทั้ง ๒ รูป รูปหนึ่งอยู่ในศิลปแบบบาปวน และอยู่ในร้านค้าของเก่าแห่งหนึ่ง อีกรูปหนึ่งเป็นศิลปแบบนครวัดต่อบายน อยู่ในพิพิธภัณฑ์วังสวนผักกาดของ ม.ร.ว. พันธุ์ทิพย์ บริพัตร—*ผู้เรียบเรียง*)

รูปที่ ๙๖
พระหริหระจากเมืองโพธิสัตว์
สัมฤทธิ์ สูง ๒๙ เซนติเมตร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปขอมแบบนครวัด

พระตริมูรติ ได้กล่าวมาแล้วว่าในศิลปแบบบาแค็ง รูปตริมูรติแสดงโดยประติมากรรม

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

๓ รูป แยกออกจากกัน ประดิษฐานอยู่ในเทวาลัย ๓ หลัง และตั้งเรียงจากทิศเหนือไปใต้ คือ พระอิศวรอยู่หลังกลาง พระพรหมอยู่หลังขวา และพระนารายณ์อยู่หลังซ้าย *(ได้แก่ที่ปราสาทพนมกรมและพนมบก)* ในศิลปแบบเกาะแกร์จึงเกิดมีประติมากรรมที่สลักเป็นรูปเดียว คือองค์ของพระพรหมและพระนารายณ์ที่แยกออกมาจากพระโสณี *(ตะโพก)* ด้านขวา และซ้ายของพระอิศวร ซึ่งกำลังประทับนั่งขัดสมาธิอยู่ (เป็นที่น่าสังเกตว่า ณ ที่นี้พระนารายณ์ทรงมุ่นเกศาเป็น "ชฎา" ซึ่งเป็นตัวอย่างที่หาได้ยาก แสดงถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายต่อลัทธิไวษณพนิกาย) ในสมัยเดียวกันนี้ ณ ปราสาทไพรจรุกก็มีรูปตริมูรติเช่นเดียวกันอีก แต่พระอิศวรทรงมี ๕ เศียรและ ๑๐ กร

(ยังมีต่อ)